

РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1922 роках

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні визначила подальшу долю багатьох українських політичних і державних діячів. Більшість з них змушена була емігрувати і на чужині шукати шляхів подальшої боротьби за національну незалежність. Інші — з різних причин залишилися на рідній землі, де їм довелося пройти нелегку дорогу поневірянь і політичних компромісів, яка так чи інакше закінчувалася однаково — політичними репресіями, позбавленням волі і найчастіше — стратою. Першими цей шлях судилося пройти українським соціалістам-революціонерам — представникам наймасовішої в добу Української революції 1917–1921 рр. партії, яка об'єднала цвіт української соціалістичної молоді, що з притаманним для початку ХХ ст. захопленням соціалістичними ідеями і максималістським юнацьким переконанням у невідворотності перемоги світової революції заходила будувати в Україні соціалістичну республіку. Саме засліплення соціалістичними ідеалами завадило українським есерам розгледіти, що зусиллями більшовицьких лідерів Російська імперія перетворювалася з самодержавної на тоталітарну державу, прибрану у соціалістичні шати, в якій її творці не бачили майбутнього для незалежної України.

В той час, коли національні провідники у нескінченних міжпартійних чварах шукали найбільш оптимальну модель державною устрою і висували на передній план суспільного життя насамперед соціальні потреби, російські лідери вели жорстку боротьбу за відновлення імперії в старих дореволюційних кордонах. Вони стали на шлях політичних репресій, які повинні були забезпечити реалізацію цієї мети, і кожен, хто не вкладався у схему, яку вони пропонували національним політичним елітам, визначався як ворог нового радянського ладу і нової влади — влади більшовиків. Намагаючись приборкати національно-визвольні рухи, і в першу чергу в Україні, яка у 1917 р. стала каталізатором розпаду Російської імперії, комуністичний провід поряд із збройною боротьбою готує показові судові процеси над лідерами національних урядів та політичних партій. Одним з перших був організований судовий процес над активними членами Київської організації меншовиків (21–23.03.1920 р.). Але справжньою показовою розправою стало засідання Верховного надзвичайного революційного трибуналу

УСРР у «Справі ЦК УПСР», який, за задумом його організаторів, мав дискредитувати одну з найбільш популярних серед українського населення політичних сил — Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР).

Тривалий час в українській історичній літературі ця подія так і називалася «Справа ЦК УПСР», оскільки головними обвинувачуваними виступали провідні діячі цієї політичної сили (В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав). Але насправді, засідання революційного трибуналу стало лише заключним актом слідчої справи, яка тривала понад рік і декілька разів перейменовувалася. Спочатку вона мала назву «Справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», згодом — «Справа урядів УНР» і лише на завершальному етапі одержала назву, під якою голосно прозвучала на всю Україну.

Сучасному досліднику ця справа маловідома. Здебільшого вона пов'язувалася з ім'ям Всеволода Голубовича — голови уряду УНР (18.01 — 29.04.1918), який став ключовою постаттю судового слідства та засідання ревтрибуналу. Досі стенографічний звіт «Справа членів УК УПСР» під редакцією Д. Мануїльського та С. Дукельського, виданий у Харкові у 1921 р., є самотнім оприлюдненим документальним джерелом, за яким можна довідатися, як відбувалося засідання трибуналу, за що були засуджені і як покарані представники не лише УПСР, але й Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) та просто урядовці УНР. Головним чином до цього спричинилася радянська історіографія, яка замовчувала всі проблеми, які не вкладалися у схему, накреслену істориками від КПРС. З іншого боку, дослідники не мали належного доступу до архівних документів, необхідних для об'єктивного сприймання цієї справи. Суттєві зрушення в українській історіографії, присвяченій доби національно-визвольних змагань (1917 — 1921 рр.), значною мірою пов'язані з розсекреченням багатьох документальних матеріалів, у першу чергу з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Проте і сьогодні ця проблема залишається поза увагою дослідників. Поодинокі виключення складають праці «Всеволод Голубович і «Справа ЦПС-Р»» відомого письменника Анатолія Болабольченка (К., 1993) та «Член Центральної Ради Саватій Березняк: Біографія» Миколи Білоруса (Чч. 1 — 2. — К., 2009), які присвячені долі учасників процесу над українськими есерами.

Метою запропонованої статті є спроба на основі нових документальних джерел з'ясувати механізм відпрацювання радянськими каральними органами репресивної політики щодо діячів українського національно-визвольного руху.

25 лютого 1920 р. Українська комуністична партія, створена 20 — 25 січня шляхом реорганізації з УСДРП (незалежних), та ЦК УПСР досягли

домовленості про заснування радянсько-революційного блоку. Метою цього об'єднання було створення незалежної Української радянської соціалістичної республіки в етнографічних межах шляхом «диктатури трудових мас», організованих у «ради селянських і робітничих депутатів»¹. На початку лютого частина членів ЦК УПСР ухвалили резолюцію щодо поточного моменту, в якій наголошувалося «на позитивному відношенні до Радянської влади, і негативному відношенні до фронту польсько-петлюрівського, а також і до всяких повстань проти Радянської влади»². До цієї частини ЦК Української партії соціалістів-революціонерів належали Арк. Степаненко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник. Вони репрезентували т. зв. центральну течію партії і фактично від листопада 1919 р. активно провадили лінію на зближення з більшовиками. Зокрема, Н. Петренко на допиті розповідатиме членам Верховної слідчої комісії ВУЦВК, що «з кінця листопаду і до 1 січня 1920 р. був в ролі делегата від партії У.П.С.Р. і У.С.Д. і од остатків уряду У.Н.Р. в Житомирі, де вів переговори с Советом оборони». Оскільки останній не мав належних повноважень, він скерував делегацію до Реввійськради 12-ї радянської армії, дислокованої в Новозибкові, а та, в свою чергу, — у Серпухов до Реввійськради Південно-Західного фронту. Зрештою, перемовини не мали успіху і члени делегації роз'їхалися по різних містах³. Проте саме резолюцію ЦК УПСР від 7 лютого 1920 р. представники партії формально вважали приводом для своєї легалізації та вільного доступу до праці в радянських установах. Зокрема вони звернулися за посередництвом до члена виконкому 3-го Інтернаціоналу Плятека, який начебто привіз з Москви «офіційний мандат від ЦК РКП вести переговори і заключити умову з УПСР і УСДРП на основі визнання самостійності української республіки при економічному і військовому союзі»⁴. В свою чергу, представники КП(б)У не скупилися на обіцянки.

Один з організаторів січових стрільців М. Курах у своїх спогадах про І. Лизанівського наводить деякі факти про наміри українських есерів (центральної течії) щодо радянської влади. Йдеться про партійну конференцію УПСР, яка відбулася в перших днях лютого 1920 р. у Києві. Як пише М. Курах, на ній були присутні есери, «уцілили від різних погромів та розколів, які не приєднались до боротьбистів та не пішли на принади большевиків»⁵. Головною темою зібрання, яке скликав і проводив

¹ Нова доба (Відень). — 1920. — 6 березня.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 13. — Арк. 14–20.

³ Там само.

⁴ Там само; — Т. 12. — Арк. 4–7.

⁵ Курах М. Іван Лизанівський: фрагмент споминів // Вільна Україна. — 1962. — № 34. — С. 55.

І. Лизанівський, було питання відношення до радянської влади. За словами М. Кураха, і українські есери, і присутні на зібранні боротьбисти та представники галицьких радикалів «висловлювалися за радянську форму правління, (це була політична мімікрія), але вона на Україні мусить мати український зміст». Це рішення засвідчує наявність певних ілюзій не лише у лавах УПСР, але й галицьких політиків та лівих соціал-демократів, що більшовики дозволять Україні «бути незалежною радянською республікою, а її взаємовідносини з російською советською республікою мають бути наладані шляхом міждержавних договорів, без примусу і насильства»¹.

Серед таких обставин, як зазначає М. Курах, І. Лизанівський «почав монтувати свою групу», дотримуючись «тої думки, що не можна легковажити корисного моменту, поки большевики не закріпились на Україні. Треба створити можливості для напливу свідомого українського елементу у всі ділянки советської адміністрації на Україні та усунути весь русотяпський елемент, що ставиться вороже до будь-якої України»².

Очевидно, що всі кроки українських есерів здійснювалися під пильним наглядом радянських спецслужб. 4 квітня 1920 р. Київська губернська ЧК заарештувала низку членів УПСР. Серед заарештованих був журналіст, співробітник газети «Комуніст» Євген Валеріанов (Єфім Асніс)³. Пізніше, згадуючи про цей арешт, він свідчитиме, що навесні 1920 р. був присутнім на конференції боротьбистів, а потім «на прохання голови губернської надзвичайки В. Балицького» подавав йому відомості, які «не належали до публікації в пресі про боротьбистів». На цих зборах, за його словами, він випадково дізнався про існування в Києві Центрального українського повстанського комітету (Цупок) про що і повідомив В. Балицького⁴. Журналіст зізнається, що його арешт 4 квітня був лише інсценізацією. І справді, вже за чотири дні його було звільнено.

На початку квітня 1920 р. були заарештовані ті, кого Є. Валеріанов назвав членами повстанського комітету (Н. Петренко, І. Лизанівський, Ю. Скугар-Скварський), який нібито очолював колишній прем'єр-міністр УНР І. Мазепа. Так виникла перша справа під назвою «Цупок». Для чекістів у даному випадку ключовим словом був повстанський комітет, який в їх розумінні асоціювався виключно з антирадянською діяльністю. Однак, вже перші допити українських есерів продемонстрували наскільки свідчення Є. Валеріанова не відповідали дійсності. Так, Ю. Скугар-Скварський розповів, що справді належав до повстанського

¹ Там само.

² Там само.

³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 21. — Арк. 33–34 зв.

⁴ Там само. — Арк. 30–31.

комітету. Але комітет цей був створений у жовтні 1919 р. за часів денікінської окупації України з метою підготовки збройного виступу проти білого режиму. «При Денікінщині я залишався у Києві, оскільки розійшовся з партією есерів у питанні щодо Радянської влади, — зазначає Ю. Скугар-Скварський. — На початку 1919 р. одержав доручення від партії У.С.Р зібрати військові дані про розташування денікінців». Він повністю заперечує свою приналежність до «Цупок» і водночас постійно підкреслює свою лояльність до радянської влади¹. Цікаво, що на допиті Ю. Скугар-Скварський наводить поголоски, які чув від українських діячів під час свого перебування у Харкові. Зокрема, йшлося про підготовку політичного процесу радянської влади над членами національних партій на кшталт процесу над київськими меншовиками (21 – 23.03.1920 р.)².

Радянські провідники розуміли, публічний суд над представниками РСДРП не одержить широкого резонансу серед української інтелігенції. По відношенню до меншовиків застосовувалася інша тактика: арешти, заборона проведення партійних зібрань, залякування партійних діячів, спроби притягнути їх до співпраці з спецслужбами. Все це якнайкраще ілюструє справа Дмитра Чижевського — видатного українського вченого-філософа, який був членом партії меншовиків з 1912 р. і належав до її київського комітету. Він, як і більшість членів РСДРП, які залишалися в Києві навесні 1920 р., був заарештований та засуджений за партійну діяльність. Вирок, який був винесений київським меншовиком, можна вважати гуманним — адже їх не позбавили волі чи навіть життя, вони були позбавлені «прав політичних»³. Проте вже 18 серпня 1920 р. Д. Чижевського разом з іншими учасниками партійної конференції було вдруге заарештовано Харківською губЧК⁴. Д. Чижевський на той час був досить відомим діячем РСДРП: членом редколегій «Рабочей жизни» та «Нашего голоса», секретарем київського виконкому РСДРП, членом 1-го Всеросійського ЦВК. Водночас він працював у Київській раді профспілок, викладав у вищих та середніх навчальних закладах Києва⁵. Від Київської організації меншовиків був делегований у розпорядження Головного комітету партії та ЦК РСДРП «для партійної роботи на Півдні Росії» і одночасно обраний делегатом Всеросійської конференції РСДРП у Москві⁶. Слідчого Харківської губЧК, який допитував Д. Чижевського, особливо цікавили резолюції, які він

¹ Там само. — Т. 18. — Арк. 4.

² Там само. — Арк. 4 зв.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 51133. — Арк. 13, 94 – 95 зв.

⁴ Там само. — Арк. 30 – 30 зв.

⁵ Там само. — Арк. 94.

⁶ Там само. — Арк. 21, 31.

запропонував на розгляд Всеукраїнської конференції меншовиків. Перебіг допиту дозволяє зрозуміти, що більшовицькому керівництву на той час вдалося залучити на свій бік частину меншовиків. Ті ж, хто не розумів, що з радянською владою не можна воювати, зазнавали пресингу спочатку морального, згодом — фізичного. Д. Чижевський деякий час намагався продовжувати легальну політичну діяльність, навіть засуджував тих партійних діячів, хто пішов на співпрацю з ЧК, але дуже швидко радянська каральна система довела наївним романтикам революційних перетворень, що ніякої альтернативи новій владі бути не може і кожен, хто публічно не зголоситься виступати на її боці, зазнає репресій. Д. Чижевському вдалося виїхати за кордон, де він здобув всесвітню славу як вчений. По відношенню до інших членів партії меншовиків деякий час ще зберігалася певна толерантність. Їм дозволялося працювати в державному апараті середньої та нижньої ланки. Але поступово меншовиків витісняли з урядових установ та місцевих рад усіх рівнів, хоча деякий час вони залишали за собою міцні позиції у профспілках (до 1925 р.)

Тож можна констатувати, що ця політична сила не несла серйозної загрози «тріумфальній ході» радянської влади в Україні. Куди небезпечнішими були українські соціалістичні партії, представники яких вірили у справедливість радянської влади і бажали залучитися до державної діяльності нарівні з більшовиками. До них радянське керівництво застосовувало інші механізми тиску. По-перше, вони мали довести, що щиро вірять більшовикам і не мають жодних намірів вести з ними боротьбу: ні збройну, ні політичну. Для того, щоби це було глибоко усвідомлено не лише діячами українських національних партій, які йшли на співпрацю з більшовиками, а й усією національною інтелігенцією і загалом масами, які продовжували вірити в національні ідеали, потрібно було провести гучну політичну кампанію. В її ході можна було дискредитувати українських національних лідерів, довести безперспективність їх політики і водночас продемонструвати переваги майбутнього, яке планувала реалізувати в Україні радянська влада.

Тривалий час всі спроби чекістів здобути матеріал для підготовки такого показового судового процесу не мали жодних успіхів. Уповноважена Київської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією Є. Михайлова, яка займалася справою «Цупок», зізнавалася, що першими заарештованими стали українські ліві есери, але «через невірність інформації» Валеріанова «нагляд (за підозрюваними. — Авт.) не давав ніяких результатів, не зважаючи на неодноразові зазначення адрес...». За її словами, загальним звинуваченням всіх заарештованих була їх приналежність до політичних партій, які в той час «переслідувалися Надзвичайною комісією як активні петлюрівські угруповання»¹. Розпо-

¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 24. — Арк. 29.

відаючи про арешт членів українських партій есерів та есдеків, Є. Михайлова наголошувала, що вже у той час з'ясувалася їх непричетність до т.зв. «Цупок», а йшлося про «справу У.П.С.Р. і У.С.Д.». Передусім чекістів зацікавила ситуація у партії, вони прагнули знайти привід для поглиблення розколу у лавах УПСР і УСДРП і здійснити «докорінну ломку петлюрівщини»¹.

Весна 1920 р. виявилася справді визначальною для більшості представників УПСР і УСДРП. Деякі з них були заарештовані українською республіканською владою. Їх звинувачували в антиурядових діях, «більшовизмі». Підставою до цього, за словами В. Голубовича, стало те, що члени ЦК партії, які перебували в Кам'янці, ще в лютому-березні 1920 р. отримали від Закордонної делегації УПСР доручення зав'язати переговори з радянською владою на платформі її визнання. Це був вже не просто намір, а відверта вказівка членам своїх партій переходити на службу до більшовиків. Група українських есерів на чолі з А. Степаненком виявила бажання повернутися на територію України, яка знаходилася під контролем радянської влади, і працювати на її боці. «Офіційне ставлення Соввласти до цих діячів, які демонстрували відверте каяття, було цілком доброзичливе, — наголошує Є. Михайлова, — але іноді виникали сумніви щодо їх щирості й підозра, що вони є агентами активної петлюрівщини...». Саме в той час очікувався також приїзд в Україну В. Винниченка. У такій ситуації напередодні українсько-польського наступу на Київ представники ЦК УПСР розпочали переговори з членом ЦК КП(б)У В. Затонським. Зважаючи на це, Є. Михайлова лише допитала українських есерів про їх можливу участь у «Цупок». Але понад усе, за її словами, на той час цікавило ставлення партії до радянської влади та нового уряду УНР².

За погодженням з головою Київської губернської ЧК В. Балицьким вона призначила їм побачення «на приватній квартирі члена губкома К.П.У». Окрім А. Степаненка на зустрічі були присутніми І. Часник, І. Лизанівський і Петренко від ЦК УПСР, а також П. Любченко. «Показання були узяті й після моєї доповіді та переговорів т. Балицького з Затонським та Панасом Любченком, який був уповноважений від Київського губкома К.П.У. на проведення разом із Затонським переговорів с У.П.С.Р. про їх легалізацію, було дозволено легальне існування цієї партії», — розповідала Є. Михайлова³. За її словами, легалізація їх «як членів ЦКП-УСР і легалізація усєї партії доказала необхідність припинити справу Цупкома як таку»⁴.

¹ Там само. — Арк. 31 — 32.

² Там само. — Арк. 31.

³ Там само. — Арк. 32.

⁴ Там само.

Є. Михайлова не приховувала, що В. Затонський обіцяв українським есерам сприяння у проведенні всеукраїнської партійної конференції, виданні есерівської літератури, що «робилося з тактичних міркувань». За словами слідчого, «широке оповіщення українських кіл про відокремлення від петлюрівщини такої партії, як У.[П].С.Р., мало в період польського наступу велике політичне значення». Разом з тим, нагляд за всіма фігурантами справи «Цупок» продовжувався і розробка справи не припинялася. У подальшому, за її словами, планувалося заарештувати всіх учасників конференції УПСР, або принаймні виявити всіх наявних членів партії¹.

Неочікуваний наступ української і польської армій на Київ вніс свої корективи у розвиток справи. Київська губерньська ЧК змушена була евакуюватися, прихопивши з собою як заручників найбільш «відомих петлюрівських та польських діячів». «Пам'ятаю, — розповідатиме згодом Є. Михайлова, — питання про те, чи залишати Аркадія Степаненка та інших у Києві або запропонувати їм евакуюватися з нами, піднімалося, але зроблено у цьому напрямку нічого не було, здається через технічні труднощі»². Згодом під час допитів восени 1920 р. — навесні 1921 р І. Часник, І. Лизанівський, Н. Петренко згадуватимуть, що були змушені переховуватися від польської влади і перейти на нелегальне становище³. Читаючи ці протоколи, розумієш, наскільки вони щиро вірили в те, що більшовицька влада їх приймає до співпраці і надасть можливість спокійно працювати в радянській Україні. Згодом спостерігатиметься зовсім інший настрій, але тоді вже не могло бути вороття з радянського табору.

Нового імпульсу слідству надав арешт у Кременчуці Особливим відділом ВУЧК 14-ї армії 18 осіб за начебто причетність до повстанської організації⁴. Більшість із заарештованих — члени партій українських есерів і едеків, урядовці різних відомств УНР, члени національних освітніх та кооперативних установ. Звинувачення формулювалися у залежності від фаху заарештованих. Так, П. Кугію — директору департаменту постачання Міністерства шляхів сполучення Директорії УНР, ставилося в провину організація боротьби «у запіллі Радянської Армії з метою деморалізації тилу, захопленні транспорту та господарських ресурсів Радянської України»⁵. Протокол допиту засвідчує, що слідчих більше цікавила не повстанська діяльність П. Кугія, а його особисте знайомство та службові відносини з членами українського уряду та безпосередня участь у роботі Ради Народних Міністрів УНР. Інший заарештований, Ф. Булат — член Української партії соціалістів-самос-

¹ Там само. — Арк. 31.

² Там само.

³ Там само. — Т. 14. — Арк. 3–4 зв.; Т. 12. — Арк. 11–12; — Т. 13. — Арк. 14–20.

⁴ Там само. — Т. 40. — Арк. 1–5.

⁵ Там само. — Т. 21. — Арк. 43–44.

тійників, кооператор і редактор газети «Українські вісті», допитувався на предмет, хто з членів Кременчуцької кооперативної спілки та місцевої «Просвіти» належить до українських політичних партій і до яких саме¹. Під час допитів слідчих цікавили питання щодо реорганізації Директорії і зміни її політичного курсу, новий уряд УНР, персональний склад Дніпросоюзу, Українбанку, місцевих споживчих товариств, які могли сприяти постачанню Армії УНР тощо. Через місяць в Полтаві було заарештовано ще 17 осіб за начебто причетність до антирадянського повстанського комітету². Більшість узятих під варту — вчителі, працівники культури, залізничники, журналісти. Прикметно, що саме за приналежність до національних освітніх чи кооперативних інституцій кожний з них кваліфікувався як повстанець і петлюрівець³. Водночас проглядається певна система масових арештів, яка базувалася на затриманні більш відомої персони (наприклад, члена СВУ та УСДРП П. Бензі), згодом відслідковувалися всі знайомі та близькі, які теж заарештовувалися. Особливий інтерес викликали ті, хто недавно повернувся із-за лінії фронту. Лише у березні 1921 р. більшість з них буде звільнена з-під варту за постановою Надзвичайної слідчої комісії ВУЦВК під підписку про невиїзд. Формулювання щодо цих заарештованих («недоведеність порушеного проти нього звинувачення», «неполітичний характер його діяльності в уряді УНР» тощо) зайвий раз підтверджували, що вони були заарештовані «за компанію», «на всякий випадок»⁴.

Незважаючи на спроби ВЧК накопичити у справі «Цупок» якомога більше компрометуючих даних проти представників українських соціалістичних партій і довести їх участь в організації антирадянського повстанського руху, ставало очевидним, що у слідства відсутні докази. Виникало питання: за браком фактів військового злочину, як цю справу кваліфікувати? Очевидним ставав політичний підтекст справи. Армійські спецслужби намагалися усунутися від її ведення і передати у розпорядження ВУЧК. Так, супровідний лист заступника начальника Особливого відділу при Реввійськраді Південно-Західного фронту Ю. Євдокімова заступнику голови Цупнадзвичкому України В. Балицькому щодо справи «Цупок» свідчить, що «слідча частина Особливого відділу не в змозі вести слідство у цій справі, з огляду на відсутність обвинувачувального матеріалу». «У справі немає ані агентурних свідчень, ані доповіді уповноваженого... взагалі матеріала, на який можна було опертися», — констатує у своєму листі Ю. Євдокімов⁵.

¹ Там само. — Т. 22. — Арк. 69–71.

² Там само. — Т. 40. — Арк. 6–7.

³ Там само. — Т. 22. — Арк. 69–71.

⁴ Там само. — Т. 22. — Арк. 28.

⁵ Там само. — Т. 40. — Арк. 14.

Реанімувати справу «Цупок» вдалося завдяки арешту 11 серпня 1920 р. у Кам'янці-Подільському під час засідання губернської ради народного господарства Всеволода Олександровича Голубовича (1885–1939) — колишнього голову уряду УНР. Протягом місяця радянські спецслужби вирішували його подальшу долю. Спочатку, як свідчить сам В. Голубович, його сповістили, що у Вінниці, куди він був вивезений 14 серпня 1920 р., він зустрінеться з Дробнісом, який вирішить, де він мешкатиме (у Києві чи Харкові). Але в дійсності, В. Голубович був відправлений у губернське управління ЧК, де перебував тиждень. З 24 по 28 серпня заарештованого допитували слідчі Особливого відділу 14 Армії, а у ніч на 15 вересня він був етапований до Харькова в Особливий відділ Південно-Західного фронту¹.

На першій зустрічі із заарештованим В. Голубовичем 24 серпня 1920 р. слідчий І. Бірюков від руки записав звинувачення, що колишній прем'єр брав участь «в організації постачання Петлюрівської армії, в організації Центрального Повстанського комітету, в безпосередній участі у складі Уряду УНР»². Протягом чотириденного допиту (24–27 серпня) слідчий лише один раз запитав заарештованого, чи одержував він доручення від ЦК УПСР налагодити зв'язок з осередком у Києві, а також інспекції можливих контактів з іншими політичними групами. Від самого початку слідство цікавила не його участь в організації повстанського руху, а той факт, що В. Голубович належав до нечисленного кола провідників національно-визвольного руху, був урядовцем найвищого рівня. Слідчий намагався охопити весь період існування національних урядів в Україні, проаналізувати їх діяльність і довести, що всі режими, окрім радянського, нібито мали антинародний характер. Водночас І. Бірюков своїми питаннями підштовхував В. Голубовича до зізнання, що і уряд УНР, міністром, а згодом і головою якого він був, і партія, до якого належав, були ініціаторами війни проти «робітничо-селянської влади Росії»³.

Можливо, В. Голубович не розумів небезпеки, яка йому загрожувала в зв'язку з цим ув'язненням в ЧК. Наразі слід згадати, що на початку лютого 1919 р. він, як і весь провід УНР, евакуювався до Кам'янця-Подільського, де разом з М. Грушевським, О. Жуковським, І. Лизанівським, В. Чехівським розгорнув активну політичну діяльність, створивши опозиційний Директорії «Комітет охорони республіки». За це 24 березня 1919 р. В. Голубович та ін. за наказом члена Директорії О. Андрієвського мали бути заарештовані. М. Грушевський і О. Жуковський виїхали за кордон, а В. Голубович втік до Східної Галичини⁴.

¹ Там само. — Арк. 31–33.

² Там само. — Арк. 2.

³ Там само.

⁴ Там само. — Арк. 4–5 зв.

Вже після приходу до влади уряду Б. Мартоса він за вказівкою ЦК своєї партії повернувся до Кам'янця-Подільського і редагував партійний щоденник «Трудова громада». У вересні 1919 р. В. Голубович нелегально виїздив на Полтавщину, окуповану більшовиками, з тим, щоби вивезти дружину. Під час перетину кордону він був затриманий управлінням ЧК при батальйонному командирі 1-го кінного Таращанського полку. Проте через деякий час він знову опинився на волі. В. Голубович зізнається, що не мав нічого проти того, що його дружина та сестра працювали в радянських інституціях. Чоловік останньої — Михайло Жук, за показами В. Голубовича, був членом КП(б)У. Крім того, ще раніше, у своїй заяві голові ЧК Подільської губернії, він пише, що за нього може поручитися Іван Пилипович Немоловський — управляючий відділом шляхів сполучення Галицького ревкому, член КП(б)У, який був вітчимом його дружини, і в січні 1918 р. очолював міністерство військових справ УНР¹. В. Голубович, редагуючи орган ЦК УПСР «Трудова громада», зазначав, що «при самих неможливих умовах під запеклою цензурою», він «майже в кожному номері боровся проти поляків і Петлюри». Як засвідчив колишній прем'єр-міністр УНР, Подільська організація українських есерів декілька разів виділяла грошову допомогу КП(б)У, окремим її членам, що підтверджується довідкою про заборгованість Кам'янець-Подільської організації КП(б)У перед УПСР². І робилося це попри фінансову скруту самої УПСР. Саме в цей час один з провідних членів УПСР М. Чечель, який разом із М. Грушевським перебував у Відні і листувався з В. Голубовичем, у своїх листах скаржився на тяжке матеріальне становище. Закордонний комітет партії не лише не мав засобів для існування, а й коштів, щоб сплатити «внесок до Інтерн[аціонал]у»³.

Можна констатувати, що поступово протиборство різних політичних течій у таборі УНР призвело до їх більш чіткої поляризації. Зрештою стало ясно, хто готовий йти на компроміс з більшовиками, а хто залишиться їх непримиреним ворогом і буде боротися з ними до кінця. В. Голубович не був борцем з радянською владою, як і переважна більшість членів ЦК УПСР, які опинилися в лабетах ЧК. Вирішуючи дилему влада рад — чи влада національно-патріотичних сил, він схилився до першого варіанту. Адже від початків відновлення УНР він солідаризувався з тими, хто відстоював т. зв. трудовий принцип, що зрештою відбилось і у назві редагованого ним органу ЦК УПСР «Трудова громада». В. Голубович, як і його товариші по партії, були на боці «трудова мас», інтереси яких, на їх думку, захищали більшовики. Тому, власне, вони вважали, що у них з радянською Росією одна мета —

¹ Там само. — Арк. 6 — 7; 31 — 33; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х тт. — Т. 2. — К., 1997. — С. 114, 133.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 55

³ *Болаловиченко А.* Всеволод Голубович і «Справа ЦПС-Р». — К., 1993. — С. 20.

побудова держави рад для робітників і селян. Що стосувалося абсолютного централізму як у структурі більшовицької партії, так і в усіх сферах її діяльності — економічній, національній та інших, то члени ЦК УПСР не втрачали надії на досягнення компромісу.

Перебіг допиту підводить до висновку, що І. Бірюков, всупереч тому, що чимало активних членів партії есерів легально працювали в радянських установах і були лояльними до радянської влади, намагався довести, що склад Центрального комітету їх партії і «Цупок» тотожні. Це давало йому підстави звинуватити всю партію в організації повстанського руху проти радянської влади в Україні. Перекручуючи факти і свідчення, І. Бірюков намагався довести, що українські есери — організатори «Цупок» і широкої мережі антирадянського повстанського руху, що вони, нібито, підтвердили своїм входженням до урядів Б. Мартоса та І. Мазепи, т.т. «безпосередньою підтримкою петлюрівського уряду» і «на підставі своєї заколотницької підпільної політики мали на увазі захоплення політичної влади і встановлення буржуазної республіканської форми правління»¹.

Арешт В. Голубовича започаткував хвилю репресій проти всіх колишніх фігурантів справи «Цупок» квітня 1920 р. Якщо навесні Н. Петренко, І. Часник, І. Лизанівський допитувалися ЧК як свідки у справі, то восени 1920 р. вони були заарештовані як звинувачені в організації повстанського комітету. В той час ЦК УПСР поновила переговори з більшовиками про легалізацію партії і невдовзі заарештованих есерів по заяві ЦК УПСР Київська губерньська ЧК звільнила, але через місяць арешти відновилися. Надзвичайка набирала докази проти самої УПСР, яка, за свідченнями більшості із затриманих, існувала легально. Якщо протягом перших допитів чекісти намагалися зібрати насамперед якомога більше прізвищ членів урядів УНР, різних місій, установ із постачання армії тощо, то далі у їх інтерес викликали здебільшого дії членів ЦК УПСР. Розпочався процес виявлення тих членів партії есерів, хто перебував на радянській території, служив в радянських організаціях і установах. Так, І. Часник працював секретарем комісії Київського відділення Вукоопспілки, А. Степаненко — у комітеті зовнішньої торгівлі, Н. Петренко — у Сільськогосподарській вченій раді, С. Березняк — Губагітвидаві, Ю. Ярослав — у Дніпросоюзі і т. ін.².

Уповноважений Особливого відділу Південно-Західного фронту 20 жовтня 1920 р. повідомив своє командування про успішне проведення у Києві операції, в ході якої були заарештовані українські есери Н. Петренко, І. Часник, С. Березняк. Планувалося ув'язнити ще й Ю. Ярослава. А. Степаненко та І. Лизанівський перебували у розшуку³.

¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 2–15 зв.

² Там само. — Т. 14. — Арк. 3–4 зв.

³ Там само. — Т. 40. — Арк. 86.

Під час допиту І. Часника з'ясувалося, що він, як і більшість членів ЦК УПСР, протягом 1920 р. мешкали в Києві цілком відкрито, лише під час польської військової присутності перейшли на нелегальне становище¹. Інший заарештований І. Якименко зізнався, що почав переховуватися від ЧК лише 20 жовтня 1920 р., коли відбулися арешти його однопартиїців². Протоколи допитів створюють враження, що слідчих зовсім не цікавила участь есерів в повстанському русі проти радянської влади. На той час, судячи з усього, вони вже не сумнівалися, що ті були абсолютно до нього непричетні. Слідчі вимагали від заарештованих детальної інформації про членів урядів УНР, зовнішню і внутрішню політику Центральної Ради, Директорії, повстання проти режиму П. Скоропадського тощо. Протягом 20–21 жовтня слідчий секретно-оперативної частини Південно-Західного фронту С. Дукельський тричі допитував І. Лизанівського³. Заарештований детально описав ставлення ЦК УПСР до радянської влади. За його словами, Центральний комітет партії «визнав законним уряд Раковського». І. Лизанівський стверджував, що партія не мала нічого спільного з Директорією і «активно виступала» проти її польського курсу. Він наголосив, що навесні 1920 р. члени ЦК УПСР добровільно з'явилися в ЧК у Києві до слідчої Є. Михайлової, яка вела справу «Цупок». Та повідомила В. Затонського, що «з боку ЧК перешкод до легалізації партії немає». Коли місто знову опинилося в руках більшовиків, ЦК УПСР відновив переговори з секретарем Київського губпарткому КП(б)У П. Любченком і Павловим — головою Київської губернської ЧК. «Для того, щоб остаточно з'ясувати стан партії УПСР», І. Лизанівський за порадою секретаря Київського губкому партії виїхав у Харків до ЦК КП(б)У, де провів перемовини з В. Блакитним та мав намір зустрітися з секретарем ЦК КП(б)У Я. Яковлевим (Епштейном) і заступником начальника Особливого відділу при Реввійськраді Південно-Західного фронту Ю. Євдокімовим. 19 жовтня 1920 р. на з'їзді комнезамів під час очікування на секретаря ЦК КП(б)У (очевидно, Я. Яковлева) його було заарештовано⁴.

І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник в один голос доводили, що українські есери твердо стали на шлях «співпраці з радянською владою». Крім того, І. Лизанівський зазначав, що, залишаючись працювати міністром пропаганди в уряді Б. Мартоса, він прагнув «проводити лінію співпраці з радянською владою та недопущення використання реакціонерами неуспіхів Радянської влади». Приблизно у серпні 1919 р. Закордонна група УПСР у складі М. Чечеля, М. Шрага і М. Грушевського, за його словами, розпочала у Берліні контакти з незалежними

¹ Там само. — Т. 14. — Арк. 3–4 зв.

² Там само. — Т. 21. — Арк. 127–128.

³ Там само. — Т. 12. — Арк. 11–15, 18–21 зв.

⁴ Там само. — Арк. 15.

соціал-демократами щодо посередництва останніх у переговорах з радянською владою, одночасно планувалося «ліквідувати уряд Директорії шляхом виходу членів партії УПСР з Кабінету Міністрів і таким чином розкласти апарат УНР». Зрештою їм вдалося розпочати переговорний процес з представниками РСФРР у Берліні. І. Лизанівський за дорученням партії, таємно від уряду (на той час він залишався міністром УНР) на аероплані відлетів до Берліну, але у Галичині з аеропланом трапилася аварія й він був змушений повернутися до Кам'янця-Подільського¹.

Реанімації справи «Цупок» значною мірою сприяв Іван Бірюков. У квітні 1920 р. його прізвище згадувалося членами УПСР на допитах у ЧК. Тоді він фігурував як Олексій Олексійович Бойко (Морісон) — голова повстанчкому, який діяв у Вінниці напередодні наступу радянських військ у грудні 1919 р. Був відомий також як Бойко-Кухта, Кухта-Кухтинський, Бейк-Моріссон. Авантюрник, який прагнув будь-що зробити кар'єру (байдуже в якому політичному таборі), Іван Бірюков виявився досить передбачливим у своєму виборі. Після певних хитань у тому, кому ж запропонувати свої послуги, він навесні 1920 р. опинився у радянській спецслужбі як тимчасово виконуючий обов'язки військового слідчого Особливого відділу ВНК 14-ої армії. Саме за ініціативи І. Бірюкова були заарештовані українські діячі у Кременчуці² та Полтаві³. Він же допитував В. Голубовича та інших членів партії українських есерів.

Перші допити у справі «Цупок», які проводив І. Бірюков, викликають підозру, що він прагнув довести існування потужної антирадянської повстанської організації, заснованої членами УПСР. Згодом з'ясується, що він намагається якомога більше зібрати компромату саме на тих персон, які знали, хто він є насправді, і в такий спосіб застерегти себе від звинувачень на свою адресу. Вже 29 серпня 1920 р було допитано В. Голубовича як свідка за справою І. Бірюкова⁴. І виявилось, що заарештований знає І. Бірюкова з квітня 1919 р. як Олексія Олексійовича Бойка, (Едварда Бейк-Морісона), який видавав себе за члена УСДРП, головноуповноваженого при Директорії у справах евакуації державного майна. Останній раз В. Голубович зустрічав І. Бірюкова на початку березня 1920 р., коли той клопотався про перепустку з Кам'янця-Подільського на територію радянської України, начебто через загрозу бути заарештованим польською владою. На думку В. Голубовича, І. Бірюков «всіма засобами намагався вдертися у партійні кола, особливо опозиційно налаштовані до Директорії, зокрема, до Петлюри».

¹ Там само. — Арк. 14.

² Там само. — Т. 21. — Арк. 43–44.

³ Там само. — Т. 17. — Арк. 47–47 зв.

⁴ Там само. — Спр. 74195-фп. — Арк. 58–61.

Заарештований робить досить правдоподібний висновок, що, допитуючи його, І. Бірюков, як начебто радянський агент, прагнув добути свідчення, що підтвердили б його інформації раніше передані Особвідділу ВЧК 14-ої армії¹.

Незабаром виявилось, що І. Бірюков намагався фальшувати докази слідства, був провокатором та ініціатором «створення» міфічних повстанських організацій. Паралельно з'ясувалося, що начебто члени «Цупок», яких він розшукував, зокрема А. Степаненко, Н. Петренко «мешкають легально у Києві, не намагаються нікуди зникнути»². Як з'ясувалося, до Особливого відділу 14-ої армії І. Бірюков потрапив у квітні 1920 р. Його привіз з району дислокації 60-ї дивізії у Кременчуці член Реввійськради 14-ої армії М. Рухимович. І. Бірюков опинився на радянській стороні 10 квітня в стані тяжкої хвороби на зворотний тиф³. У Кременчуку І. Бірюкова помістили у госпіталь, де він відразу дав свідчення, а після одужання «приступив до активної праці спільно з Особливим відділом». Вже на початку травня він зустрівся на вулиці з діячем української організації, начебто підпільної — Гульком (згодом був заарештований) і вже через нього налагодив контакт з іншими «петлюрівцями-підпільниками», які незабаром за його ж таки наказом були ув'язнені⁴. Він маніпулював свідченнями заарештованих для добування нових фактів, що могли скомпрометувати український національно-визвольний рух. Можна стверджувати, що авантюризм І. Бірюков став просто знахідкою для радянських спецслужб, які використовували його поінформованість для фабрикації справи спочатку проти республіканського проводу загалом, а згодом проти УПСР.

Водночас І. Бірюков прекрасно розумів, що він потрібний радянській каральній системі. «Не я фактично є ініціатором необхідності ліквідації уряду У.Н.Р., а засідання Особливого відділу Південно-Західного фронту, на якому були присутніми Євдокимов, Дукельський та ін.», — зазначив І. Бірюков під час допиту 24 березня 1921 р.⁵ Усвідомлюючи, що авантюризм «знайшов шлях до своєї передбачуваної реабілітації засобом створення з мухи слона і ліквідації тих осіб, які могли його у майбутньому викрити... Застосовував засіб притягнення осіб або зовсім непричетних до справ, створюючи і фабрикуючи матеріали проти таких, що можуть його викрити, або говорив про осіб неіснуючих чи тих, які давно відійшли у вічність»⁶, чекісти не поспішали відмовлятися від «добутого» І. Бірюковим матеріалу, який був максимально використаний слідчими ВУЧК у фабрикації «Справи ЦК УПСР».

¹ Там само.

² Там само. — Арк. 80 — 82.

³ Там само. — Арк. 121 — 128.

⁴ Там само. — Арк. 8.

⁵ Там само. — Арк. 28 — 28 зв.

⁶ Там само. — Арк. 121 — 128.

Після оголошення вироку Ревтрибуналу потреби у послугах І. Бірюкова у радянських спецслужб більше не було. 21 жовтня 1921 р. судова колегія ВУЧК, розглянувши його справу, постановила: звинувачення його «у службі у білих, організації повстанського центру і здійсненні підробки... вважати повною мірою доведеними». Цією ж постановою І. Бірюкову (О. Бойку) виносився смертний вирок¹. Однак у матеріалах його слідчої справи відсутні дані щодо виконання вироку². Не виключено, що «здібності» І. Бірюкова ще знадобилися радянській владі і він був знову використаний для фабрикації інших справ над українськими діячами.

Всі матеріали слідства вичерпно підтверджували, що В. Голубович та інші заарештовані українські діячі ніколи не належав до повстанських комітетів, а їх причетність до «Цупок» є вигадкою І. Бірюкова. Але цінна інформація, яку ретельно збирав авантюрник, могла знадобитися, щоб сфабрикувати іншу — не менш гучну справу «Уряду УНР». Очевидно, що попри всі обіцянки легалізувати УПСР, радянські провідники в Україні шукали ефективну форму моральної дискредитації партії, компрометації її в очах населення, продемонструвавши нездатність провідників українських есерів «захистити інтереси трудящих мас». Навіть при відсутності доказової бази щодо причетності ЦК УПСР до «Цупок» і водночас за наявності серед заарештованих переважно колишніх республіканських урядовців перед радянською владою відкривалися перспективи проведення судового дійства над «буржуазно-націоналістичним» уенерівським режимом.

Після арешту 28 грудня 1920 р. Г. Сиротенка — міністра юстиції УНР в уряді В. Чехівського³, а 17 січня 1921 р. і самого першого прем'єр-міністра УНР доби Директорії⁴, ВУЧК одержав можливість сформувати справу «Уряду УНР», маючи низку заарештованих, суд над якими мав би широкий резонанс. Але виникли певні труднощі щодо заарештованого В. Чехівського. Він був членом УКП фактично легалізованої радянською владою. З початку 1920 р. працював на посаді професора Інституту народної освіти у Вінниці і справді відійшов від активної політичної діяльності. Долею В. Чехівського було занепокоєно ЦК УКП, до якої на той час більшовики ще демонстрували певну толерантність. Протримавши його в ув'язненні протягом двох місяців, Надзвичайна слідча комісія ВУЦВК випустила його під підписку про невиїзд за поручництва центрального комітету його партії⁵.

¹ Там само. — Арк. 140.

² Там само. — Арк. 142.

³ Там само. — Спр. 69270-фп. — Т. 11. — Арк. 7–8.

⁴ Там само. — Т. 9. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Арк. 19.

Весь перебіг слідства постійно перебував під пильним контролем ЦК КП(б)У. Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У засвідчують, що починаючи від 31 жовтня 1920 р. питання долі В. Голубовича, І. Лизанівського та ін. фігурантів справи набуло особливої ваги на засіданнях партійного керівництва. За дорученням Політбюро Я. Яковлев впродовж місяця вивчав обставини справи, але висновки так і не були зроблені¹. Очевидно, що партійне керівництво, побачивши відсутність складу злочину з боку всіх заарештованих членів УПСР, вагалосся перед прийняттям рішення, яке ж обвинувачення їм інкримінувати. 1 грудня 1920 р. було ухвалено «звернутися до ЦК РКП» з проханням надати у розпорядження Особливого відділу при Цупнадзвичкомі всі матеріали по справі Петлюри та ін.»². Через кілька днів нове рішення Політбюро ЦК КП(б)У: «Всі справи української інтелігенції вилучити з особливих відділів і передати у Цупнадзвичком та його органи... Від амністії утриматися до Всеукраїнського з'їзду Рад»³. Лише через місяць 11 січня 1921 р. вищий політичний орган КП(б)У ухвалює рішення «створити Трибунал під головуванням т. Шумського і членів Мануїльського, Аросєва та запасних членів тт. Затонського, Манцева» для «процесу» над українськими есерами⁴.

Вже 20 січня 1921 р. С. Дукельський складає «Обвинувальний висновок у справі членів уряду УНР і Центральних комітетів Української партії соціалістів-революціонерів і соціалістів-демократів»⁵. У цьому документі зазначалося, що «члени Ц.К. У.П.С.Р., які знаходилися у Києві, як Лизанівський, Березняк, Ярослав, Часник, Петренко та інші, перебуваючи на службі у радянських органах в той же час вели організаційно-керівну роботу серед повстанців і підготовку до повалення радянської влади. Таким чином, цілком очевидні спроби з боку Ц.К. У.П.С.Р. легалізуватися та впровадитися у Радянські органи с метою полегшення наміченого перевороту й усунення Радянської влади». С. Дукельський підкреслював, що ці наміри вдалося паралізувати завдяки оперативним діям Особливого відділу Південно-Західного фронту, співробітники якого наприкінці вересня 1920 р. заарештували членів ЦК УПСР⁶.

Машинописний текст на 116 сторінках фактично є коротким викладом історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в інтерпретації начальника секретно-оперативної частини Особливого відділу Цупнадзвичкому. Висновок стосується 76 осіб, з них 11 (В. Голу-

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 99.

² Там само. — Арк. 114 зв.

³ Там само. — Арк. 116 зв.

⁴ Там само. — Спр. 13. — Арк. 7.

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 2. — Арк. 1–116.

⁶ Там само.

бович, Г. Сиротенко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник, П. Бензя, Г. Солодарь, С. Березняк, О. Блоха, Г. Скугар-Скварський, М. Токаревський) на той час були заарештовані, інші перебували в еміграції. Хто ж були ті решта діячів, смерті яких вимагав начальник секретно-оперативної частини Особливого відділу ВУЧК? До списку увійшли всі члени Директорії (В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), провідники УПСР (М. Ковалевський, П. Христюк та ін.) та УСДРП (І. Мазепа, Д. Антонович, В. Чехівський та ін.). У ньому також фігурували члени УПСФ (О. Саліковський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Шелухин та ін.), УПСС (І. Липа, М. Білінський, О. Шаповал та ін.), міністри УНР практично всіх складів урядів (від О. Жуковського та Є. Архипенка до П. Красного та А. Ревуцького), українські галицькі діячі (О. Безпалко, А. Крушельницький), а також член уряду гетьмана П. Скоропадського — директор департаменту державного контролю, згодом — державний контролер в урядах УНР Директорії І. Кабачків та голова посольства Української Держави та УНР у Відні В. Липинський. Кожен з них заочно «засуджувався до вищої міри покарання — розстрілу, але у зв'язку з тим, що не був заарештованим, оголошувався поза законом»¹.

Отже, перелік цих діячів свідчить, що радянська карально-репресивна система намагалася включити в провокаційне звинувачення представників усього спектру українського національно-визвольного руху від соціалістичних партій до діячів ліберально-демократичного і консервативного табору. Очевидно, більшовицьке керівництво вважало недостатнім обмежитись фабрикацією процесу лише над УПСР.

У висновку С. Дукельський посилається на свідчення, насамперед, В. Голубовича і О. Блохи. Останній належав до УСДРП² і був єдиним з 76 осіб, кого С. Дукельський, на відміну від інших, пропонував амністувати³. Проте, О. Блоха так і не дочекався звільнення. З березня 1921 р. він помер від паралічу серця⁴. До оголошення вироку відійшли у вічність ще двоє заарештованих. 29 січня 1921 р. у лікарні «Харківського центрального 1-го дому суспільного примусового труда» помер С. Березняк⁵. Діагноз — висипний тиф. Від запалення легенів 15 лютого 1921 р. помер М. Петрицький — український галицький політичний діяч, посол до австрійського сейму, який ніколи не належав до УПСР.

Після формулювання обвинувального висновку більшовицький провід форсував підготовку судового процесу. 25 січня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Д. Мануїльському вжити заходів «для прискорення

¹ Там само

² Там само. — Т. 21. — Арк. 95.

³ Там само. — Т. 2. — Арк. 100.

⁴ Там само. — Т. 20. — Арк. 19.

⁵ Білорус М.А. Член Центральної Ради Саватій Березняк. — С. 45.

справи Голубовича та ін.»¹. Ще через тиждень (3 лютого) воно визна-чається зі складом Ревтрибуналу, затверджує М. Скрипника обвинувачем, а О. Шумського — головою Ревтрибуналу. Таке рішення Політбюро демонструє неприхований цинізм партійної верхівки КП(б)У. Адже саме українцям за походженням, майбутнім чільним діячам «українізації» доручалося очолити відкрите судове дійство, яке, за задумом його ініціаторів та організаторів, мало стати «свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гниллю і розкладом української «самостійницької» інтелігенції»². Підступність цього кроку виразно виявилася під час обговорення складу Ревтрибуналу на засіданні Політбюро 7 лютого 1921 р., де голова Верховного ревтрибуналу О. Аросєв доводив необхідність замінити кандидатуру Манцева, який має російське прізвище, на діяча-українця³.

Політбюро ЦК КП(б)У ще протягом трьох місяців узгоджувало кандидатури членів Ревтрибуналу. І якщо 3 лютого планувалося розпочати судовий процес вже 13 числа цього ж місяця, то 8 лютого 1921 р. після доповіді М. Скрипника Політбюро ухвалило рішення відправити справу на додаткове розслідування⁴. Можливо, згадали, що згідно із декретом Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 15 квітня 1919 р. про Верховний ревтрибунал, який був створений при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), слідство у справах, підсудних трибуналу, провадили верховні слідчі. Аби легітимізувати усі слідчі і судові дії щодо членів ЦК УПСР оперативно на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення створити слідчу комісію у справі В. Голубовича та ін. «від імені ВУЦВК»⁵. До її складу увійшли: Ковальов (голова), С. Дукельський і Лебединець. Комісії «надавалося право звільнювати осіб, проти яких немає особливого звинувачувального матеріалу»⁶.

Слід згадати, що у межах т. зв. справи «Цупок» розглядалася діяльність Полтавського губернського повстанського комітету. 10 листопада 1920 р. уповноваженим управління Особливих відділів Південно-Західного фронту Капустянським був сформульований обвинувачувальний висновок⁷, щодо «членів» повстанчкому. Жодних документальних доказів їх повстанської діяльності звичайно виявлено не було. Звинувачення формулювалися в основному на особистих зізнаннях у причетності до повстанської організації, яку очолював отаман Зелений (Терпило). З 34 осіб (з них 3 жінки) вдалося документально довести провину лише

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 14 в.

² Цит.: *Болабольченко А.* Вказ. праця. — С. 31.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 101.

⁴ Там само. — Спр. 13. — Арк. 14 в., 19.

⁵ Там само. — Арк. 19 зв.

⁶ Там само.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 17. — Арк. 47–47 зв.

2-х. Але слідчий вимагав розстріляти усіх¹. Після рішення Політбюро ЦК КП(б)У про надання комісії ВУЦВК у справі В. Голубовича права звільняти осіб за відсутності проти них звинувачувального матеріалу, майже всі заарештовані за вказівкою І. Бірюкова за начебто причетність до повстанського руху на Полтавщині отримали можливість вийти на волю, окрім з них були «мобілізовані у лави Червоної армії»². Натомість справу українського есдека М. Токаревського було виділено зі слідства т.зв. Полтавського повстанчкому і приєднано до матеріалів у «Справі ЦК УПСР». 15 лютого 1921 р. (А. Терлецький, М. Полоз, Г. Гринько, В. Блакитний та ін.) звернулися з клопотанням про звільнення його на поруки за станом здоров'я³.

Після тривалих обговорень і М. Скрипнику, і О. Шумському вдалося уникнути участі в засіданні Ревтрибуналу. Перший терміново взяв відпустку, другий був затверджений послом УСРР у Польщі⁴. Закриті протоколи Політбюро ЦК КП(б)У не дають можливості прослідкувати всі тонкощі колізій обговорення підготовки засідання Надзвичайного ревтрибуналу, але вже той факт, що кожного тижня члени найвищого партійного керівництва поверталися до цього питання, засвідчує, якої ваги йому надавали. Справа дещо прискорилася після засідання 29 березня 1921 р., коли головою Надзвичайної комісії ВУЦВК у справі В. Голубовича було призначено В. Балицького. Вже 9 квітня він зробив на Політбюро доповідь з приводу підготовки справи. Вона остаточно окреслилася як «Справа Голубовича та ін.». Термін її завершення визначався у межах тижня. Головні застереження викликав «обвинувальний висновок», який був перевантажений «зв'язками з бандитами і білогвардійцями (як на Україні, так і за кордоном)»⁵. Очевидно, що слідство не мало доказової бази і будь-які зволікання з відтягуванням процесу не могли змінити стану справи. І знову попри постійні обговорення на Політбюро засідання Ревтрибуналу періодично відтерміновується.

3 травня 1921 р. головні фігуранти справи оголосили ультиматум. У своїх заявах, зокрема І. Лизанівський та Н. Петренко наголошували, що їм «не пред'явлено ніяких конкретних обвинувачень», не зважаючи на те, що допити закінчилися два місяці перед тим і члени слідчої комісії ВУЦВК заявили про завершення справи «не пізніше місяця марта»⁶. Вони заявляли, що розпочнуть голодування в разі, коли до 10 травня 1921 р. справа не буде вирішена⁷. Очевидно, що такий розвиток подій не

¹ Там само.

² Там само. — № 74195-фп. — Арк. 141.

³ Там само. — № 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 23.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 58, 67, 69.

⁵ Там само. — Арк. 47, 63

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 33; Т. 13. — Арк. 21–21 зв.

⁷ Там само. — Т. 12. — Арк. 33.

міг задовольнити партійне керівництво, тому на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 4–5 травня 1921 р. було нарешті прийнято рішення про склад Ревтрибуналу (Марченко, Кабаненко (член президії ВУЦВК), Покірний, Бідний і Танцюра) та обвинувачувачів (Мануїльський і Лебединець)¹. За два тижні остаточно сформульовано головну мету судового дійства: «Процес використати, щоб дати характеристику (попередньо було написано «міщанству», потім закреслено. — *Авт.*) поведінці української інтелігенції». Водночас було визначено, що «питання вироку, дивлячись на перебіг та обставини процесу, попередньо вирішуватимуть тт. Мануїльський, Затонський і Шумський»². І вже під час ведення засідання Ревтрибуналу 25 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «не заперечувати проти звільнення окремих с.-р., яких можна використати для боротьби з правими с.-р. і петлюрівцями»³.

За десять днів до початку судового процесу 13 травня 1921 р. було заарештовано Сергія Степановича Остапенка — другого прем'єр-міністра УНР доби Директорії⁴. Він приїхав до Києва на кілька днів зі ст. Немішаєво, де створив і очолив Мироцький технікум, щоб поладити справи цього учбового закладу. Напередодні на технікум був здійснений напад українських повстанців на чолі з отаманом П. Орликом. Після того, як провідник загону дізнався, хто став об'єктом нападу, речі технікуму були повернуті і отаман особисто вибачився перед С. Остапенком. Згодом лист до нього від отамана П. Орлика від 27 березня 1921 р. стане одним з доказів антирадянської діяльності С. Остапенка та його «зв'язків» із повстанцями. Його справа була приєднана до загального судового процесу вже під час його ведення, про що було доручено оголосити Д. Мануїльському на засіданні Ревтрибуналу. Вказуючи на речовий доказ — лист отамана П. Орлика, Д. Мануїльський заявив, що «професор Остапенко колишній і дуже видатний член У[П]СР, а ЦК цієї партії сидить на лаві підсудних. Там йому місце!...». Як зауважує А. Болабольченко, проти цього мав заперечити захист, оскільки «не можна затримувати людину без попереднього слідства, без пред'явлення звинувачення посадити на лаву підсудних»⁵. Однак вимоги радянського керівництва прискорити завершення процесу, до якого підключили досить поважного фігуранта, були вагомою підставою для суддів нехтувати елементарними юридичними приписами.

На суді головував М. Михайлик — заступник наркома юстиції (він же пізніше був головним державним обвинувачем на процесі СВУ,

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 89.

² Там само. — Арк. 102.

³ Там само. — Арк. 106.

⁴ Там само. — Т. 10. — Арк. 8–8 зв.; 9–15.

⁵ Болабольченко А. Вказ. праця. — С. 37.

згодом — нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР). Замість раніше призначених членів суду Покірного і Танцюри у засіданні Ревтрибуналу брав участь Гайцан. Захисниками було призначено П. Шубіна та М. Попова¹. Свідками у справі виступали: В. Затонський, П. Любченко, О. Шумський, В. Блакитий, Ю. Мазуренко, І. Кулик. Проглядаючи стенограму їх виступів на засіданні Ревтрибуналу, можна помітити, що жодному з них не вдалося навести бодай якісь конкретні факти, що підтвердили б висунуті звинувачення проти членів УПСР. Однак їх показання абсолютно не впливали на перебіг процесу, оскільки доля всіх засуджених була вирішена напередодні членами Політбюро ЦК КП(б)У.

На лаві підсудних опинилося вісім діячів: В. Голубович, І. Лизанівський, С. Остапенко, Н. Петренко, Г. Сиротенко, Ю. Скугар-Скварський, І. Часник, Ю. Ярослав. П'ятеро з них належали до київської групи ЦК УПСР (центральної течії) — Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав, Ю. Скугар-Скварський. Двоє із заарештованих — Г. Солодар та П. Бензя — пересіли з лави підсудних на лаву свідків. Свідком на суді виступав і заарештований раніше В. Чехівський — колишній прем'єр-міністр Директорії УНР, він же — голова Комітету охорони республіки, заснованого у Кам'янці-Подільському у березні 1919 р. представниками УПСР та УСДРП, прихильниками альянсу з радянською владою.

Жодний з підсудних своєї вини не визнав. Та власне у виступах державних обвинувачів, як і обвинувальному висновку у справі членів ЦК УПСР В. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника, Ю. Ярослава та інших від 18 травня 1921 р.² фактично не було сформульовано чіткого складу «злочину» підсудних, не зроблено аналізу доказів протиправності їх дій. Весь процес став тріумфом політичного фарсу, замішаного на більшовицькій демагогії, лейтмотивом якої були звинувачення у «політичній спекуляції та авантюризмі» українських національних партій. У стенограмі засідання Ревтрибуналу зафіксовано виступ Д. Мануїльського з відповідними рубриками «Зв'язок українських соціалістичних партій з бандитами», «Ідеологія української інтелігенції», «Колоніальна політика і комуністи та ін.», в яких він безпідставно звинуватив українську інтелігенцію в усіх смертних гріхах, у той час «коли народилася в жорстокій боротьбі молода комуністична партія і наповнила весь світ відгуками своєї боротьби» і т. п.³

¹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (стенографический отчет) под редакцией Д.З. Мануильского и С.С. Дукельского. — Харьков, 1921. — С. 9.

² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 115 — Арк. 14 — 47.

³ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров... (стенографический отчет). — С. 401 — 415.

Свій виступ він завершував ще більш безглуздими висновками: «Нехай плачуть українські патріоти, дивлячись на цю національну ганьбу. Тут гине репутація політичних партій, гине реакційна ідеологія, реакційна романтика, яку демонстрували як романтику визволення. Нехай плачуть українські патріоти»¹.

Під час оголошення вироку Надзвичайний ревтрибунал заявив, що незважаючи на «тяжкі злочини стосовно робітників і селян України, вчинені ЦК УП с.-р., всією партією й окремими її представниками в недавнім минулому», які «заслужують найвищого й найсуворішого покарання перед особою світового пролетаріату», він взяв до уваги «міць і велич революційного руху теперішнього часу, міцність радянського руху на Україні, відкрите каяття перед особою пролетаріату й селянства громадян Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника і Ярослава у всіх злочинах, вчинених ними відносно трудящих». Посилаючись на «урочисту публічну обіцянку цих підсудних словом і справою боротися з т.зв. УНР і з повстансько-бандитським рухом на Україні й, керуючись у цій справі революційною совістю й соціалістичною правосвідомістю» ревтрибунал постановив застосувати до вказаних підсудних покарання у вигляді ув'язнення у концентраційних таборах терміном на 10 років кожному. С. Остапенка, Н. Петренка, Г. Сиротенка, Ю. Скугар-Скварського засуджено до 5 років концентраційних таборів. Після оголошення вироку трибунал постановив застосувати до засуджених амністію, оголошену 5-м Всеукраїнським з'їздом Рад і замінити 10-тирічне ув'язнення покаранням на п'ять років у концентраційних таборах. Засудженого Г. Сиротенка звільнили від відбування покарання. До Ю. Скугар-Скварського та С. Остапенка трибунал вирішив не застосовувати амністії, але з огляду на «цінність Остапенка, як наукової сили» трибунал постановив замінити йому покарання на 5 років примусових робіт за фахом².

Після завершення засідання Ревтрибуналу засуджених знову перевозять до Харкова. Вони фактично стають заручниками у грі, спрямованій на подальший розклад української політичної еміграції та повернення визначних політичних діячів у радянську Україну. 4 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання «про українську інтелігенцію і, зокрема, про легалізацію УПСР, яка остаточно позбавлялася такого права. Натомість приймається рішення: дозволити в'їзд на Україну для радянської чи наукової діяльності «окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять». Водночас В. Затонському доручалося «зібрати на свій розсуд декількох провідних громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно служити радянській владі та взяти

¹ Там само. — С. 415.

² Там само. — С. 428, 429.

активну участь у розколі української інтелігенції...». Окремо зверталася увага «на можливість використати для цієї роботи процесу Голубовича»¹.

Насправді, як використати процес ЦК УПСР, вигадав секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський. З більш пізнього документу — листа фігуранта справи Ю. Скугар-Скварського до першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Народних Міністрів СРСР М. Хрушова, дізнаємось, на що його особисто прирік Ревтрибунал. Ю. Скугар-Скварський був єдиним із засуджених, на кого не розповсюджувалася амністія 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Він мав відбути п'ятирічний термін у концентраційному таборі, натомість йому було запропоновано виконати «партійне завдання». «За пропозицією секретаря ЦК КП(б)У тов. Мануїльського Д.З. у лютому 1922 року я виїхав за кордон із завданням схилити широкі верстви еміграції повернутися на батьківщину і розоблачить підлу діяльність верхівки української еміграції.., — писав Ю. Скугар-Скварський. — У жовтні 1924 року після моєї останньої доповіді про українську контрреволюцію ЧСР, по настоянню ЦК УПСР, запропонувала протягом тижня залишити межі Чехословаччини»². Він повернувся в СРСР разом з групою реемігрантів як комендант ешелону. У 1925 р. після нетривалої праці журналістом газети «Селянська правда» був заарештований, відбув 5 років таборів і 3 роки поселення, а у 1938 р. заарештований втретє «за вояж за кордон за дорученням М. Грушевського». В цілому Ю. Скугар-Скварський знаходився в ув'язненні понад 16 років³. Він єдиний з восьми засуджених учасників процесу над ЦК УПСР, хто вижив після таборів.

Але й без інтриг більшовицького проводу низка українських політичних діячів в еміграції прагнула за всяку ціну повернутися на батьківщину. 8 липня 1921 р. з Відня через Прагу до Москви приїздить член Закордонної делегації УПСР М. Чечель, близький співробітник М. Грушевського. Він був формально делегований партією на Конгрес III Інтернаціоналу, але головним його завданням мали стати переговори з комуністичним керівництвом України про можливість легалізації партії есерів в УСРР та перспективи повернення її лідерів з еміграції. Зустрічі М. Чечеля у Москві та Харкові, в тому числі із засудженими членами ЦК УПСР Н. Петренком, І. Лизанівським, В. Голубовичем, Ю. Ярославом, які продовжували сидіти «в політичній в'язниці», попри безнадійність політичного майбутнього для українських національних партій та монопольні позиції партії більшовиків в Україні, не позбавили членів віденської групи Закордонної делегації УПСР, провідниками якої

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 113.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — № 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 46.

³ Там само.

були М. Грушевський, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг, ілюзій щодо можливості політичних та соціально-економічних поступок з боку радянської влади і не вплинули на їх наміри повернутися в Україну. Цікаво, що у 1931 р. під час допитів В. Голубовича у справі «Українського національного центру» слідчий розпитував заарештованого про його розмови з М. Чечелем, коли той його відвідував у радянському тюремному ізоляторі влітку 1921 р. В. Голубович відповів, що розмови точилися навкруги перспектив світової революції у Західній Європі. Чи відповідало це дійсності, важко сказати, але М. Чечель не міг не бачити умови утримання та стан засуджених і не зрозуміти, що радянська влада навряд чи так само не вчинить з ним та його партійними товаришами, як тільки вони повернуться на батьківщину.

Як відбувався процес рееміграції в цей час можна прослідкувати за деякими фактами з біографії Віктора Поплавка — українського військового та громадського діяча і дипломата. Навесні 1921 р. він подав заяву до ЦК КП(б)У з проханням надати йому можливість повернутися в Україну. 12 липня 1921 р. на засіданні Політбюро після розгляду його особової справи була прийнята постанова, яка дозволила йому легалізуватися. Однак, попередньо від В. Поплавка вимагалася «заява в пресі про... діяльність і про все, що він бачив за кордоном...». Його покайний лист до української інтелігенції було розповсюджено в пресі. Він також повинен був виступити з лекціями про «нестерпне життя» української інтелігенції за кордоном в найбільших містах УСРР¹.

Ймовірно, організація зустрічі М. Чечеля із засудженими членами ЦК УСРР була причиною того, що вони одержали можливість вийти на волю через підписку про невиїзд лише 6 жовтня 1921 р.² В. Голубович, І. Лизанівський, І. Часник та ін. повинні були залишатися у Харкові, кожного тижня реєструватися у відділку міліції. Радянська влада попри свій «гуманізм», нагадувала їм, що помилування не є прощенням і кожен свій крок вони робитимуть під пильним контролем каральних органів. Зрештою, не важливо, який термін нагляду 6 жовтня 1921 р. для них визначався формально, фактично він тривав до останнього дня їх життя. Через десять років, у 1931 р. В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, Ю. Ярослав були заарештовані у справі «Українського національного центру», за яким було засуджено 50 осіб. Серед них і ті члени Закордонної делегації УПСР (М. Любинський, М. Стасюк, Арк. Степаненко, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), які попри всі маніпулювання радянської влади українськими соціалістичними діячами, піддалися на її гачок загравання з національною інтелігенцією, політику «українізації» та ін.

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 20, 22.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — № 69270-фп. — Т. 14. — Арк. 22 — 22 зв.; 23.

Була спроба також втягнути у справу «Українського національного центру» і М. Грушевського, колишнього неформального лідера УПСР¹.

«Ні одна справа у судовій практиці нашої Радянської Республіки не мала такого великого значення і такого політичного резонансу як справа центрального комітету партії соціалістів-революціонерів», — зазначалося у преамбулі стенографічного звіту «Справа членів ЦК УПСР» під редакцією Д. Мануїльського та С. Дукельського². Редактори стверджували, що на момент процесу ця партія становила собою «рештки, а не живий політично діючий організм»³. За такої констатації виникло питання: навіщо створювати гучний процес над членами начебто вже непопулярної політичної сили? Відповідь давали самі ініціатори судового дійства: «Київський процес був осиковим кілком у труну петлюрівщини і бандитизму, що загниває та розкладається, і в цьому полягає його велике значення і таким він увійде в історію боротьби за зміцнення влади трудящих на Україні»⁴. Отже, вже з цього визначення було ясно, що йдеться не тільки про політичну діяльність партії українських есерів, а про розправу над набагато ширшим колом учасників визвольної боротьби.

¹ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 16–35; 110–123.

² Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров... (стенографический отчет). — С. 3.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 8.